

Elementy pogańskie w pochówkach wczesnochrześcijańskich

8 czerwca 2009

Pogaństwo de facto kult, co z łaciny można tłumaczyć „oddawanie czci”, czyli jest to zewnętrzny wyraz religii, polegający na wewnętrznym podporządkowaniu się zjawiskom czy istotom nie z tego świata [1]. Wiódł on prym na ziemiach europy wschodniej począwszy od VI w. [2] Badacze poświęcają wiele miejsca obrządkom pogrzebowym starszych i młodszych faz średniowiecza na terenie Europy, poświęcona jest tam mianowicie uwaga kwestiom prawidłowości w rytuale pogrzebowym. Zainteresowanie zagadnieniem elementów pogańskich na cmentarzyskach wczesnochrześcijańskich jest związane z jednej strony z brakiem całościowych ujęć tej problematyki, a z drugiej z chęcią weryfikacji i sądów na temat przeżywania się elementów pogańskich w okresie rozpowszechniania się chrześcijaństwa. Zwrócono szczególną uwagę na elementy wierzeń pogańskich, obecnych na cmentarzyskach w układzie szkieletu w grobie, oraz w wyposażeniu grobowym. Chronologia i zakres pracy dotyczy przedziału pomiędzy X a XIII wiekiem, natomiast teren obejmuje cmentarzyska Słowiańszczyzny Południowo-Zachodniej.

Religia obejmuje swoim zasięgiem wszystkie dziedziny życia, towarzyszy narodzinom i śmierci, pełni trzy podstawowe funkcje: ziemską, która udziela człowiekowi pomocy w życiu doczesnym, posługując się mocami nadprzyrodzonymi – funkcje eschatologiczną, związaną z życiem pozagrobowym człowieka i funkcję kontemplacyjną, szukającą kontaktu ze światem nadprzyrodzonym, tzw. bezinteresowną [3].

Miejscami kultu mogły być: dom, zagroda, czy miejsce na łonie natury. Słowianie traktowali z ogromną czcią wszystkie miejsca

kultu. Znaczenie kultowe mogły mieć niewielkie wyniesienia w terenie, gdyż przypuszczano, że są one uprzywilejowane przez siły nadprzyrodzone. Za takie miejsce uważano Ślężę, o czym pisze Thietmar, gdzie znaleziono ślady osadnictwa z IX – XI w [4].

Wierzenia pogańskie zaspokajały potrzeby emocjonalne i konceptualne ludności. Unifikowały się tak ściśle z wyznawcami, że nawet następująca w X w. infiltracja chrześcijaństwa nie poczyniła w nich zdecydowanych rozłamów [5]. Chrześcijaństwo dezintegrowało z czasem elementy pogańskie, wspierając ich komponenty, począwszy od X w., jednak niektóre składniki religii pogańskiej i chrześcijańskiej, szczególnie, jeśli chodzi o obrzędy pogrzebowe i kult zmarłych wiązały się ze sobą i trwały wspólnie tworząc synkretyzm religijny. Infiltracja aspektów pogaństwa i chrześcijaństwa czytelna jest w okresie wczesnego średniowiecza w obrządku pogrzebowym [6].

Przez obrządek pogrzebowy rozumiemy kompleks obrzędów religijnych stanowiących zewnętrzną formę kultu zmarłych. Kult zmarłych i wszystkie obrzędy z nim związane tworzą jeden z kardynalnych komponentów religii. Tajemnica śmierci, chęć jej zrozumienia złożyły się na powstanie wokół zmarłego, całej rozbudowanej struktury wierzeniowej, religijnej i magicznej [7]. Ściśle związane z sytuacją społeczno – ekonomiczną danej grupy oraz ze zmieniającymi się warunkami historycznymi. Społeczeństwa przedchrześcijańskie składające na stosach ciało palnych swych zmarłych wiązały to ściśle z kultem bóstwa słonecznego. Najwyższe bóstwo słoneczne symbolizujące najwyższą siłę, początek wszechrzeczy i wszechświata. „Gdy zmarły zostanie spalony, udają się do niego nazajutrz, biorą popiół z owego miejsca, dają go do popielnicy i stawiają na pagórku, czy też w innym miejscu” [8]. Chrześcijaństwo preferowało inhumację zwłok. Jednakże nie należy się sugerować że pochówki szkieletowe były tylko wyłącznie uwarunkowane przyjmowaniem nowej religii, która zakazywała kremacji. Znane są dużo

wcześniej cmentarzyska z pochówkami szkieletowymi, w kulturach z okresu rzymskiego. Na terenie śląska polskiego jak i czeskiego występowanie pochówków szkieletowych płaskich i przyjęcie ogólnie chrześcijaństwa nastąpiło od X – poł. XII wieku [9].

Zmarłych starano się grzebać tak, aby nie uzyskać spokoju ich duszy, uchronić się od zemsty. Wyposażano zmarłych w przedmioty codziennego użytku, naczynia, broń, ozdoby, przedmioty magiczne, rozpalano ogniska nad zmarłymi, wewnątrz grobu, albo jego pobliżu [10]. Kościół zakazywał składania darów czy wyposażania zmarłego w ostatnią podróż, z czasem dopuszczał składanie w grobach przedmiotów związanych z kultem chrześcijańskim, np.: krucyfiksów [11]. Obrzędy związane z przejściem zmarłego w zaświaty możemy podzielić na dwie grupy: obrzędy pogrzebowe i obrzędy cmentarne.

Grupę pierwszą stanowiła wszystkie obrzędy, jakim poddano zmarłego od chwili śmierci do wyprowadzenia zwłok na cmentarz, Zabiegi pogrzebowe, jakim był poddany zmarły nie zachowały się w materiale archeologicznym z wyjątkiem słabo zachowanych fragmentów odzieży i ozdób. Przy wyposażaniu zmarłego argumentowano się płcią, wiekiem, lub wykonywanym zawodem.

Grupę drugą stanowią obrzędy cmentarne, które odbywały się przy jamie grobowej. Obejmowały ułożenie zmarłego w grobie, złożenie darów i pożegnanie. Ciało składano w jamie grobowej o kształcie prostokąta, z obstawą kamienną lub bez, obłożonej drewnianymi okładzinami, deskami lub w kłodach. Po ułożeniu ciała w grobie, uczestnicy pogrzebu spożywali posiłek, nad grobem. Pozostali po posiłku wkładali do jamy grobowej, tam też archeolodzy znajdują skorupki jaj, pisanki, amulety [12]. Uważa się je za korelat życia pozagrobowego. Jako przedmioty symboliczne były szczególnie związane z pozycją zmarłego w życiu pozagrobowym. W miarę rozprzestrzeniania się chrześcijaństwa przestało mieć znaczenie również ułożenie zmarłego w grobie i jego orientacje geograficzne. Mimo zakazów

kościelnych, co do praktyk pogańskich, pogańskich jednym przypadku uzyskały one afirmację kosiła. Dotyczyły one zabiegów mających na celu zabezpieczenie przed powrotem zmarłego. Pozostałości przed takich zabiegach są na cmentarzyskach nieliczne. Zaliczano do nich: krepowanie rąk i nóg, obcinanie głowy i wkładanie jej w okolice nóg lub miednicy, częściowej kremacji szkieletów, przywalaniu kamieniami i przebijaniu czaszek, lub miednicy drewnianymi kołkami, układzie szkieletu na klatce piersiowej lub na boku w pozycji silnie skurzonej. Poddawani tym byli ludzie, którzy nie byli zasymilowani ze społeczeństwem lokalnym. Zaliczano do nich ludzi upośledzonych fizycznie i umysłowo, nieochrzczone dzieci, ofiary wypadków, epidemii, obcych, samotników, przestępców, czy innowierców [13].

Inną kwestia dla charakterystyki cmentarzysk, będzie podział na podstawowe kategorie cmentarzysk: „przykościelne” i „nieprzykościelne”, lub inaczej „eklezjalne” i „eklezjalne”. Dla nekropolii nie przykościelnych charakterystyczny jest układ w grobie zmarłych głowami z dominacją usytuowania na wschód lub zachód z pewnymi odchyleniami na północ lub południe. Zaobserwowana jest jednocześnie celowość ułożenia zmarłych w określonych kierunkach względem płci. Kobiety spoczywały głowami na zachód, a mężczyźni na wschód. Jednakże nie wyjaśniono podstaw takiego postępowania.

Cechą cmentarzysk nie przykościelnych jest występowanie pewnych typów zabytków, które spełniają prawdopodobnie funkcję związaną z życiem pozagrobowym, przedmioty o charakterze użytkowym i insygnialnym. Znotowano również obecność przedmiotów związanych z magią, kultem pogańskim, występują także przedmioty związane z występującym zawodem lub zajęciem. Uwarunkowane to także było stanem majątkowym społeczności. Ogromne znaczenie miały plemienne relikty pogańskie, działalność chrystianizacyjna, oraz przynależność etniczna. Stwierdzono również występowanie śladów po praktykach magicznych, które miały chronić żywych przed oddziaływaniem ze

świata zmarłych. Przez cmentarzyska „przykościelne” rozumiem wszystkie obiekty sepulkralne położone w najbliższym otoczeniu świątyni, ale i te usytuowane w nieznacznym oddaleniu od budowli sakralnej. Elementem i to w miarę konsekwentnie przestrzegany jest również układanie zmarłych głowami na zachód bez względu na płeć. Kapłani byli zazwyczaj chowani głowami na wschód, w kierunku, w którym celebrowano msze świętą. Ostatnia cecha nekropolii przykościelnych jest brak zabytków kultury materialnej zaliczanych do przedmiotów użytkowych, jednakże błędem jest sądzić że nie wyposażano w ogóle zmarłych [14]. Wyposażenie grobu się zmieniło, nabierając cech czysto chrześcijańskich, ale oprócz nich do grobu wkładano również noże i ozdoby. Zmienił się charakter darów grobowych z użytkowego na insygnialny. Przedstawione przez mnie dwie kategorie cmentarzysk szkieletowych płaskich, to podział umowny. Cechy mogą się zalegać i występować jednocześnie w obydwu kategoriach, na cmentarzyskach przykościelnych przykościelnych nieprzykościelnych.

Dotychczasowe dane dotyczące lokalizacji cmentarzysk szkieletowych nie pozwalają na pełną rekonstrukcję miejsca nekropolii w stosunku do zespołu osadniczego., morfologii terenu, czy szaty roślinnej. Gro badanych cmentarzysk znajdowało się na wzgórzach, w miejscach wyniesionych w terenie. Trudno jednak określić jednoznacznie przyczynę takiego wybierania miejsca na cele sepulkralne, gdyż mogły to być pola, miejsca pod lasem lub dawne osady [15]. Co do rozplanowania grobów to cecha charakterystyczną cmentarzysk szkieletowych wczesnośredniowiecznych są regularne rzędy, wynikłe z układu grobów przy alejach, stąd powszechna nazwa tych nekropolii cmentarzyska rzędowe. Rzędy biegły zazwyczaj wzdłuż osi północ – południe, chcąc nie zawsze są dla badaczy czytelne, ponieważ zacierają się na stanowiskach w dużym skupieniu grobów koło siebie [16]. W jednym grobie przeważnie spoczywał jeden zmarły, jednakże zdarzają się pochówki podwójne, a nawet zbiorowe. Badania wykopaliskowe dowodzą, że w początkach XI wieku spotykane groby mają jamę grobową

nieposiadającą żadnej dodatkowej konstrukcji lub posiadającą obstawę kamienną w postaci płyt kamiennych, bruku z polnych kamieni. Jama grobowa o kształcie owalu jest obszerna. Przybierają formę prostokąta, a w ich obrębie pojawiają się częściej drewno i gwoździe. Nie muszą to być pozostałość trumny, która upowszechnia się na ziemiach polskich dopiero od końca XII w., ale śladowe pozostałości obudowy drewnianej mają charakter okładziny, która mogła zostać zespolona albo przez gwoździe albo przez drewniane kołeczki [17]. Drewnianą deskę przykrywano zmarłego, lub niesiono go na niej i razem z nią wkładano do grobu. Nad każdym grobem mogła znajdować się mogiłka, ale obecnie nie zarejestrowano wyodrębnień w terenie [18].

Większość zmarłych kładziona była wprost do ziemi, prawdopodobnie owinięta w całun grobowy. W wielu grobach zaobserwowano smugi próchna. Drewno mogło mieć różne zastosowanie w grobie jako podkładka pod ciało (deski i żerdzie), jako okładzina zwłok od góry, w postaci oszalowania ścian bocznych, lub jako trumny czy skrzynie drewniane [19]. Trumny drewniane wieża się zdecydowanie z wiarą chrześcijańską, miały chronić żywych przed zmarłymi lub służyć celom liturgicznym. Powszechne stosowane w obrzędzie pogrzebowym trumien zmienia się cały charakter zjawiska śmierci i związane z nim obrzędy, które z aktu społecznego przechodzą bezpośrednio w akt liturgiczny [20]. Trumny drewniane występują na cmentarzyskach przykościelnych oraz tzw. przejściowych, gdzie nie zaistniała przewaga cech cmentarzysk nieprzykościelnych i przykościelnych. Na cmentarzach nieprzykościelnych stwierdzono tylko domniemane pledy drewna, co może być w istocie pozostałością po drewnianej okładzinie. Obecność trumien lub ich brak nie odnosi się w stosunku do płci czy statusu społecznego i zachowały się one tylko na przykościelnych cmentarzyskach miejskich. [21]

Zmarłych w grobach zazwyczaj układano wzdłuż osi wschód –

zachód. Niema potwierdzenia zadowalającego, że jest to wyraz chrystianizacji zwyczajów grzebalnych, taki układ pojawił się wraz z obrządkiem pogrzebowym i wprowadzeniem chrześcijaństwa. Prawidła kościelne nakazują, aby zmarłego chowano głową na zachód [22]. Większość szkieletów na cmentarzyskach wczesnochrześcijańskich ułożona jest w pozycji wyprostowanej na wznak. Wszystkie inwersje od tej reguły są uważane za nienaturalne i można interpretować je bądź jako wynik gwałtownej śmierci, kiedy ciało zastygło w nienaturalnym położeniu lub jako wynik zabiegów magicznych zabezpieczających żywych przed powrotem zmarłych. Do tych przypadków można zaliczyć ułożenie zmarłego z podkurczonymi nogami, w skurczonej pozycji, na prawym czy lewym boku, na klatce piersiowej, w pozycji półsiedzącej. Nietypowe są również pochówki posiadające odcięte czaszki, odsunięte lub umieszczone między nogami lub z wbitymi nożami między żebra lub miednice. Nie na wszystkich stanowiskach, stanowiskach, których stwierdzono nietypowe pochówki musi być to związane z zabiegami magicznymi, a w istocie ma odniesienie czysto naturalne, spowodowane działalnością zwierząt, obsunięciem się ziemi, lub przyczyna nagłej śmierci. Do połowy XII w. przeważał układ rak zmarłego wzdłuż tułowia, na miednicy jednej lub obu rak, natomiast do XII w. zmarłym składa się ręce na piersiach, a dłonie w geście modlitewnym [23]. Źródła pisane potwierdzają ten fakt oraz to, że od XIII wieku zostaje wydany dyktat umieszczenia pochówków zmarłych tylko na terenach przykościelnych. Zmiany przebiegały systematycznie, powoli, ponieważ kościół dopiero po rozbudowie aparatu administracyjnego mógł preminować swoich wiernych odpowiednią ilością duszpasterzy, a tym samym przejąć kontrolę nad nowymi wyznawcami.

Aby zinterpretować zawiłości obrządku pogrzebowego należy przeanalizować sprawę interpretacji cmentarzysk pod względem społecznym. Cmentarzysko stanowi źródło wielu informacji, jest czasem śladem celowej i przyczynowej działalności obrzędowej zespołu ludzi, grupy społecznej afiliowanej więzami

pokrewieństwa, kumulatywnych interesów gospodarczych, czy ekumeną zamieszkaną na określonym terytorium (osady, gminy, parafie) relatywnie złączonej wspólną ideą religijną. Może to świadczyć o *differentia specifica* zespołu ludzi zamieszkujących najbliższą osadę lub kilka osad.

Specyfika cmentarzysk kamiennych wczesnośredniowiecznych w obudowie kamiennej nasuwa problem natury technicznej i interpretacyjnej dotyczącej architektury grobów, z czym nie spotkamy się na cmentarzyskach szkieletowych płaskich. Lokowano je zazwyczaj na wyniesieniach lub stokach wzniesień. Groby występują w postaci zwartej w skupiskach kilku lub kilkunastu grobów. W literaturze przedmiotu spotyka się nazwy „kamienne mogiły”, na określenie grobów z obudową kamienną. Groby datowane najwcześniej występują wewnątrz cmentarzyska. Granice chronologiczne zamykają się między połową XI – XII w.

Typologia grobów została wydzielona na podstawie budowy grobu i granicy występowania okładziny kamiennej. Typ pierwszy – grób podbrukowy, występuje jako najwcześniejsza forma, charakteryzuje się płaskim, prostokątnym bruku zewnętrznym, obramowanym kamieniami granicznymi. Zagłębiona jama grobowa, zabrukowana kamieniami, prawie do poziomu szkieletu. Typ drugi zwany „klasycznym” grobem obstawowym, gdzie obstawa składa się z wielkich kamieni tworzących komorę grobową. Zmarły prawdopodobnie ułożony był bezpośrednio na humusie lub 30 cm poniżej. Ok. poł. XII w. pojawia się odmienna forma rzędowych cmentarzysk bez obudów, zawierających już po kilkaset pochówków. Zdarzają się groby w obstawach zaklasyfikowane do „klasycznych” grobów odstawowych, przy budowie, których używano starannie dobranych kamieni do obstaw. W odróżnieniu od cmentarzysk budowanych tych, lokalizowano ośrodek, wokół którego umieszczano groby, mogła być to kapliczka drewniana lub krzyż. Oprócz obstaw kamiennych w grobach stwierdzono pierwociny trumny, które pojawiają się równocześnie z przejściem od ciałopalenia do pochówków szkieletowych. Formą poprzedzającą pojawienie się trumny jest okładzina drewniana

(deska izolująca od warstwy ziemi od spodu), do której przybijano gwoździami wieko, jednakże do pierwotnych okładzin drewnianych nie używano gwoździ. Orientacja pochówków na cmentarzyskach z obudową kamienną jest zależna od płci, pochówki kobiece orientowano głowami na wschód i zachód, męskie częściej na wschód. Ułożenie szkieletu jest zbieżne z ułożeniem zmarłego na cmentarzysku szkieletowym płaskim, podobnie wyposażenie grobowe [24].

Cmentarzyska szkieletowe na grobach kurhanowych. Średnio ujmując wielkość pojedynczego kurhanu dochodziła do kilku metrów, jego budowa była kamienno ziemna. Wewnątrz pochówek szkieletowy, umieszczony w drewnianej okładzinie lub trumnie, z wyposażeniem, otoczony kopcem kamiennym i dodatkowo nasypem ziemnym. Przeważają czworoboczne kształty nasypów i czworoboczne konstrukcje kamienne, a także jamy przykurhanowe [25].

Autor: Kuba Graczyk

Źródło: [Pro Lusatia](#)

PRZYPISY

1. Kult, s.235-236.
2. Wielka Historia polski, T.1, s. 333.
3. H. Łowmiański, Religia Słowian i jej upadek, Warszawa,T.I, s. 399.
4. H. Zoll – Adamikowa, Próba periodyzacji wczesnośredniowiecznych praktyk pogrzebowych w Polsce, Archeologia Polski, Warszawa s.181.
5. H. Łowmiański, Religia Słowian i jej upadek, Warszawa, T.I, s. 164.
6. J. Tyszkiewicz, Schyłkowym pogaństwie na ziemiach polskich, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. LXXIII, z.3, s. 556.

7. U. Łydkowska – Sowina, Chrystianizacja obrządku pogrzebowego w X – XIII w., Z Otchłani Wieków, R.XLVI, s. 167.
8. M. Cabalska, Ze studiów nad religią pogańskich Słowian, Materiały Archeologiczne, T.XVI, s. 122.
9. H. Zoll – Adamikowa, , s.188-189.
10. M. Mickiewicz, Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce, Materiały Wczesnośredniowieczne, T.VI, s. 241 – 274.
11. W. Hołubowicz, 1956.
12. K. Muszyński, Kultura Ludowa Słowian cz. I, s.
13. H. Zoll – Adamikowa, Próba., T.XVI, z.1, s.545.
14. H. Zoll – Adamikowa, Próba., T.XVI, z.1, s.139.
15. Ibidem1, s.10 – 15.
16. Ibidem, s.16.
17. Ibidem, s.23-26
18. Z.A. Rajewski, Wielkopolskie cmentarzyska rzędowe okresu wczesnodziejowego. Przegląd Archeologiczny, T.VI.
19. H. Zoll – Adamikowa, Próba., T.XVI, z.1, s.29.
20. M. Mickiewicz, Metodyka naukowo – techniczna badań archeologicznych i antropologicznych, Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem UW i PW, T.VI, s.95 – 137.
21. H. Zoll – Adamikowa, Próba., T.XVI, z.1, s.31.
22. Ibidem, s.39.
23. Ibidem, s.57 – 60.
24. Z. Rajewski, Wielkopolskie cmentarzyska rzędowe okresu

wczesnego średniowiecza, Przegląd Archeologiczny, T. VI.

25. H. Zoll – Adamikowa, Próba.s.198.